ЗЕМФИРА
ЧӘЛИЛГЫЗЫ

АЗӘРБАЈЧАНДА
ДИЛ
ГУРУЧУЛУҒУ

8.163.11

ЗЕМФИРА ЧӘЛИЛГЫЗЫ

АЗӘРБАЈЧАНДА ДИЛ ГУРУЧУЛУҒУ

Хејирхаһ вә тәвазөкар инсан, көзәл алим Мәсуд мүәллимә.
/З. Чәлилгызы/

MƏSUD MAHMUDOVUN
ŞƏXSİ
KİTABXANASINDAN

БАКЫ - ЕЛМ - 1998

Azərbaycan MEA Nəsi
adına Dilçilik İnstitutu
kitabxanası
İnv. № 6886

Елми редактору: филолокија елмләри намизәди,
дос. **Л.Һ.Кәримли**

Рә"јчиләр: филолокија елмләри доктору,
проф. **М.Ш.Гасымов;**
филолокија елмләри намизәди,
дос. **Н.Б.Мәммәдли**

З.Чәлилгызы. Азәрбајчанда дил гуручулуғу. Бакы: Елм, 1998. - 120 сәh.

Тәдгигата чәлб едилмиш мәсәләләр XIX әсрин II јарысы вә XX әсри әhатә едир. Арашдырмада дил гуручулуғу саhәсиндә рус империјасынын дил сијасәтиндән, әлифба, имла, терминолокија вә әдәби дил нормаларындан сөhбәт ачылыр.

Әсәрдә күлли мигдарда архив материалларындан вә тарихи фактлардан истифадә едилмишдир.

ISBN 5-8066-0934-0

$Ч\frac{460100000-725}{655(07)-98}$ *Грифлинәшр*

©Чәлилова, 1998.

АЗӘРБАЈЧАНДА ДИЛ СИЈАСӘТИ

Тарихдән мә"лум олдуғу кими, hәр hансы милләти мәhв етмәк үчүн илк нөвбәдә онун дилинә тәчавүз олунур. Һәр бир дилин сәрбәст фәалијјәти, кениш вә hәртәрәфли тәтбиги, hәмин дилдә мүхтәлиф елм саhәләринин инкишафы олмадан мөвчуд дилин инкишафындан сөhбәт кедә билмәз. Азәрбајчанын рус империјасы тәркибиндә олдуғу мүддәтдә (истәр чар, истәрсә совет дөврүндә) империјанын милли дилләрә гаршы олан мүнасибәти мүшаhидәләримиз гаршысында олмушдур. Һазырда бу мәсәләләри мүстәгил дөвләт кими күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә арашдырмаг лазымдыр. Доғрудур, сон вахтлар бунунла бағлы тохундуғумуз мәсәләјә бә'зи алимләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүрачиәт етмишләр. Лакин онларын тәдгигат објекти башга-башга саhәләр олдуғундан дил сијасәтинә, еләчә дә дил гуручулуғу мәсәләсинә чох гыса, конкрет вә өтәри нәзәр салмышлар. Буна бахмајараг, проф. А.Бабајевин јазылары мараг доғурур:"70 ил елә бир гурултај олмамышдыр ки, онун трибунасындан курултулу ибарәләрлә көстәрилмәсин ки, партијанын милли дил сијасәти мәhз Ленин принсипинә әсасланыр. Јә"ни бурада hеч бир зоракы ассимилјасија јохдур. Һәр бир милләтин өз дилини азад шәкилдә инкишаф етдирмәси үчүн максимум шәраит јарадылмышдыр. Бу, заhирдә белә иди. Бүтүн мүттәфиг республикаларын јерли әhалисинин

дили дөвләт дили е'лан едилмишди. Һәр бир мухтар вилајәти тәшкил едән халгын дилиндә тә"лим- тәһсил, мәтбуат, радио вә с. вар иди. "Мәчбури дөвләт дили" јох иди, рус дили РСФСР-ин дөвләт дили иди... Елә бир шәраит јарадылмышды ки, рус дилини билмәдән нәинки башга республикада, һабелә өз республикамыз-да, онун пајтахтында кечинмәк олмазды... Азәрбајчан дили кағыз үзәриндә биринчи дилимиз иди. Амма елә шәраит јаранмышды ки, бир идарәдә каркүзарлыг ишләри, ичласлар, идарәләрарасы мәктублар, вәсатәтләр азәрбајчанча кетмирди".[1]

Дилчи алимләрин һаглы е'тирафлары, бу күн дөвләт архивләриндә "јатан" бир сыра кизли мәтләбләрдән хәбәр тутмасы, бә'зи мәтбу органларынын ("Јени Мүсават", "Мүхалифәт", "525-чи гәзет", "21" кәнчлик дәркиси вә с.) халгын сијаси мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсиндәки ролу В.И.Ленинин "һеч бир дил үчүн һеч бир имтијазын олмамасындан "јахшы" хәбәр верир. Азәрбајчанда дил сијасәти илә әлагәдар Ә.Гулијевин дә чох мараглы вә тутарлы мүлаһизәләри вардыр.[2]

Доғрудур, инди далдан атылан даш кими бә"зи "зијалылар" да дил сијасәти мәсәләсиндә ачыг е"тирафда булунурлар, лакин һазырда һамынын бу шәкилдә демәк вә јазмаг имканы јарандығындан онлары арашдырмаларымыза чәлб етмәмишик. Одур ки, арашдырмаларымызда әсасән архив материалларына үстүнлүк вермишик.

1 А.Бабајев. Дилчилијә кириш. Бакы, 1992, сәһ.488-489; Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын Коститусијасы. Бакы, 1978, сәһ.27.
2 Азәрбајчан дили мүасир мәрһәләдә // Кәнч алимләрин II Республика конфрансынын материаллары. Бакы, 1990, сәһ.35.

Бә'зи дилчи-алимләрин апрашдырмаларында исә кетдикчә тәкмилләшмәләр мүшаһидә олунур. Мәсәлән, Н.Худијев 1989-чу илдә чап етдирдији әсәриндә[1] мүәјјән бир бөлмәни - "Совет дөврү Азәрбајчан әдәби дили" бөлмәсини даһа да кенишләндириб тәкмилләшдирәрәк дил тарихинә даир коллектив тәрәфиндән һазырланмыш әсәрдә јазыр ки, Совет дөврүнүн илк илләриндә Азәрбајчан әдәби дилинин тәрәггисинә вә үмумијјәтлә талејинә даһа чох кениш вүсәт алмыш дил гуручулуғу просеси тә"сир едир. Дил гуручулуғу саһәсиндә Ленин милли сијасәтинин әсас нәтичәләри онда өзүнү көстәрди ки, һәлә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә савадсызлығы ләғветмә комиссијасы јарадылды. Бир шеј јахшы ајдын иди ки, дилимизин тәбиәтинә ујғун кәлмәјән һәрфләрин чохунун сөздә јериндән асылы олараг дөрд јазылыш формасы олан, саит сәсләрин һамысыны ифадә етмәк үчүн мүвафиг олмајан әрәб әлифбасы илә савадсызлығы гыса бир мүддәтдә ләғв етмәк мүмкүн дејил. Демәли, савадсызлығын ләғви илә бағлы олараг әрәб әлифбасыны даһа ујғун бир әлифба илә əвəз етмәк проблеми мејдана чыхды. Алим даһа сонра гејд едир ки, әрәб әлифбасына гаршы мүбаризә бир сыра һалларда вулгар шәкил алыр вә "көһнә дүнја"ја гаршы мүбаризә кими мә"наландырылырды, һәтта бу әлифба илә јазыб охујанлар хүсусилә 30-чу илләрин икинчи јарысында шүбһә алтына алыныб тә"гиб едилмишләр.[2]

Анчаг бурада мараглы бир факт вар. Һәлә Совет

1 Н.Худијев. Азәрбајчан әдәби дилинин совет дөврү. Бакы, 1989, сәһ.8-32.
2 Азәрбајчан әдәби дили тарихи. Бакы, 1991, сәһ.209-211.

дөврүндә бәһс етдијимиз проблемә даир арашдырмаларында, јә"ни бундан нисбәтән, гыса заман әввәл Н.Худијев санки узагкөрәнлик көстәрәрәк јазырды: "50 илдән артыг бир мүддәтдә Азәрбајчан әдәби дилинин Совет дөврүнә бир сыра мәгаләләр дә һәср едилмишдир. Лакин үмумән Совет дөврү Азәрбајчан әдәби дилини кејфијјәт факты кими тәһлилә чәлб едән ишләр чох аздыр. Беләликлә, Совет дөврү Азәрбајчан әдәби дилинин бүтөв бир мәрһәлә кими тәдгиг олунмасы саһәсиндә көрүлән ишләри мәгбул сајмаг мүмкүн дејил".[1]

Һәгигәтән дә мүстәгиллији итирмиш бир өлкәдә империјанын әлејһинә нә исә јазмаг, дил гуручулуғу, еләчә дә дил сијасәти саһәсиндә һәгигәти јазмаг вә ја демәк мүмкүн дејилди, әкс тәгдирдә исә нә илә нәтичәләнәчәјини охучулар көзәл билир. Буна бахмајараг, дил гуручулуғу саһәсиндә XX әсрин орталары илә XIX әсрин орталарыны мүгајисә етмәк олмаз. Бу бахымдан да Ә.Дәмирчизадә јазыр: Бу дөврдә Азәрбајчан әдәби дили әввәлки дөврләрдә мүјәссәр ола билмәдији бир һүгуга малик олмушдур: (Шүбһәсиз, бу кәламлар нисби мә"нада баша дүшүлмәли вә әсәрин јазылдығы дөвр нәзәрә алынмалыдыр - З.Ч.) јә"ни бу дөврдә Азәрбајчан әдәби дили рәсми дөвләт дили ел"ан олунмушдур. Азәрбајчан әдәби дилинин белә бир јүксәк һүгуга малик олмасы онун ејни заманда шифаһи әдәби дил кими гурултај, конфранс, ичлас, мә"рузә, мүһазирә дили кими дә формалашмасына имкан јаратмыш олду. Беләликлә, әдәби дил јазылы вә шифаһи дајаглары үзәриндә дуран

1 Н.Худијев. Көстәрилән әсәри, сәһ.сәһ.31-32.

там, һәгиги вә үмуми ваһид милли бир әдәби дил олмушдур. Бу әдәби дил биринчи дөврдә олдуғу кими, тә"лим-тәдрис ишиндә тәрчүмә васитәси дејил, икинчи дөврдә олдуғу кими, факултатив һүгуглу тәдрис фәнләри сырасында да дејил, инди бу әдәби дил тә"лим-тәдрис фәнләринин әсасыны тәшкил едир."[1]

Көрүндүјү кими, бә'зи алимләрин јаздығына көрә, сонралар, јә"ни 1920-чи илдән сонра "сосиалист милли дили"нә чеврилән Азәрбајчан дили әсрин әввәлләриндә факултатив әсасларла тәдрис олунурмуш. Ә.Дәмирчизадәнин бөлкүсүнә галдыгда исә о биринчи дөвр 1830-чу илләрдән әсрин сонунадәк, икинчи дөврү 1920-чи илләрәдәк, үчүнчү дөврү исә совет дөврүнү гәбул едир. Әкәр биз 1920-чи иләдәк һәр дөврдән әдәби нүмунә көстәрмәли олсаг, онда дилимизин нечә дәјишиклијә уғрадығыны мүшаһидә етмиш оларыг. Шүбһәсиз ки, бурада сөһбәт әсасән дилин лексикасындан кедир. 1920-чи илдән сонра исә дилимизин лексикасы демәк олар ки, һәр он илдән бир дәјишиклијә уғрајыр. Буну В.Хулуфлу (1929), Ә.Бабазадә, Д.Гулијев, Ј.Әлијев, Ч.Әфәндијев (1940) Б.Абдуллајев, Н.Рәһимзадә (1960) вә јенә дә Б.Абдуллајев вә Н.Рәһимзадәнин тәртиб етдикләри (1975) орфографија лүғәтләри, еләчә дә дөврү мәтбуат әјани шәкилдә сүбута јетирир. Ленин - Сталин "милли сијасәтиндән руһланан" бә"зи Азәрбајчан зијалылары рус әлифбасыны, еләчә дә рус истилаһларыны әслиндә олдуғу кими гәбул етмәји тәклиф едирдиләр. Һәгигәтән, о дөврдә дилимиздә олмајан рус сәсләринә гаршы

1 Ә.М.Дәмирчизадә. Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф јоллары. Бакы, 1958, сәһ.42.

ким чыха биләрди ки, (Адил Бабајев)? "Культура и революция" журналынын адындакы "вә"-дән башга бизим олан нәдир? Еләчә дә XIX әсрин ахыры, XX әсрин I јарысындакы әдәби персонажларын дили дөврүн дил сијасәтини, дил гуручулуғундакы просесләри нүмајиш едирми? Гејд етдијимиз дөврүн дил сијасәти илә бағлы кениш мә"лумат алмаг үчүн һөрмәтли алимимиз Т.И.Һачыјевин "Азәрбајчан әдәби дили тарихи" (Б.,1987) әсәри бу барәдә көзәл өрнәк ола биләр. Дил сијасәти империја сијасәтинә ујғунлашдырылдығы мәмләкәтдә милли дилләрин чичәкләнмәсиндән, бир-бирини гаршылыглы зәнкинләшдирмәсиндән вә с. сөһбәт ачмаг һазырда әксәријјәтимизә күлүнч көрүнә биләр. Вахтилә буну чох аз адам дәрк едирди. Милләтимизә хас олан һуманистлик, унутганлыг, еләчә дә кечмиш әдәбијјатын (әски әлифба илә нәзәрдә тутулур - З.Ч.) әлчатмазлығы һәгигәтән бизә ермәни, күрчү, молдав вә с. дилләринин дилимизи зәнкинләшдирдијинә, рус дилинин исә үмумијјәтлә бүтүн дилләрә, о чүмләдән Азәрбајчан дилинә "аталыг гајғысына" инандырмышды. Һәлә дилимизин адынын мүзакирәјә чыхарылдығыны демәк истәмирәм. Т.Һачыјев дил тарихиндән бәһс етдији әсәриндә чана дојдуғундан јазыр: "1936-чы илә кими Азәрбајчан дилинин түрк дили адландығыны нәзәрә чатдырмагла охучулара даһа һеч нә хатырлатмајачағам".[1] Вәссалам. Ахы, нә гәдәр мө"тәризә ачыб "бурада Азәрбајчан дили нәзәрдә тутулур" јазмаг олар? Мин илләр етдүкдән сонра дилимизин ады нәдир? - суалыны вермәк нә

1 Т.Һачыјев. Азәрбајчан әдәби дили тарихи. Бакы, 1987, сәһ.251.

дәрәчәдә доғрудур? Дилимизин лексикасынын, имласынын, һәтта имла гајдаларынын, бә'зи грамматик хүсусијјәтләринрусдилинәјахынлашдырмаг (биләрәкдән вә ја "монтаж" етмәклә -З.Ч.) нә демәк иди? Әлбәттә, индики дөврдә бу вә ја дикәр мәсәләләр барәдәмүәјјән суалларла емосионал ифадә саһиби олмаг чәтин дејил вә јүксәк мүталиә тәләб етмир. Анчаг јахын кечмишимиздә дил гуручулуғу саһәсиндә - хүсусән әлифба, имла, терминолокија мәсәләләринин арашдыр-мамыза чәлб етмәјимиз күнүн тәләбләринә ујғундур. Бу бахымдан, бә'зи мәсәләләрә јени бахышла, бә'зи мәсәләләрә исә илк дәфә "ишыг салмаг", фикримизчә, кәләчәк нәсилләр үчүн дә фајдалы оларды. Биз бурада дил сијасәти вә дил гуручулуғу илә бағлы бә'зи фәрман вә гәрарлары, кизли мәктублары хатырлатмырыг. Онлар ајры-ајры мәсәләләрә һәср едәчәјимиз бөлмәләрдә өз әксини тапачагдыр.

Дилимизин тарихи көкләри гәдим дөврләрә кедиб чыхыр. Гәдим әдәби мәнбәләримизин көкләри ерамызын YII-XIII әсрләринә аид едилир. Үмумтүрк ареалында мөвчуд олуб инкишаф едән Азәрбајчан халгы бу ареала дахил олан гәдим абидә вә мәнбәләрин мүштәрәк јарадычыларындандыр. Бу бахымдан да үмумтүрк мәдәнијјәтинин јаранмасында вә инкишафында халгымызын мүәјјән ролу вардыр. Чәмијјәтлә дилимизин гаршылыглы инкишаф вә зәнкинләшмәсинә нәзәрән дејә биләрик ки, өтән дөвр әрзиндә истәр халгымыз, истәрсә дә дилимиз мүәјјән мәһрумијјәтләрә мә"руз галмышса да, өз сафлығыны вә гурулушуну бу күнәдәк нәинки горујуб сахлаја билмиш, һәтта даһа да инкишаф етдирмишдир.

Лакин мүәјјән заман кәсијиндә халгымызын һәјатында елә көклү ичтимаи-сијаси һадисәләр баш верир ки, ондан сонракы кериләмә вә ја инкишаф онунла шәртләнир. Буна бәнзәр һадисәләрлә әлагәдар һөрмәтли алимимиз Т.Һачыјев јазыр: "XIX јүзиллијин әввәлләриндән Азәрбајчан халгынын һәјатында елә көклү бир һадисә баш верир ки, сонракы бүтүн ичтимаи-сијаси, мәдәни-елми инкишафын мәзмуну онунла шәртләнир.Бу, Азәрбајчанын ики јерә парчаланмасы, Азәрбајчан халгынын ики сијаси вә инзибати шәраитдә јашамаға мәчбур олмасы фактыдыр. Азәрбајчанын ики дөвләтин табелијиндә јашамасы бир халгын ики сијаси шәраитә дүшмәси демәк иди."[1]

Ејни фикрә јахын кәламлары чағдаш дөврүмүзә дә аид етмәк олар. XX јүзиллијин сонларына јахын, даһа доғрусу, 80-чи илләрин ахырларында Азәрбајчан халгынын һәјатында елә көклү һадисәләр баш верир ки, бу халгымызын азадлығы, мүстәгиллији илә баша чатыр. Совет империјасы буховундан азад олан халгымыз бүтүн саһәләрдә олдуғу кими дил гуручулуғу саһәсиндә дә илк аддымларыны атмаға башлады. Мә"лумдур ки, һәр бир дилин инкишафы онун сосиал базасы илә сәчијјәләнир. Бурада дилхаричи амилләрин бөјүк ролу вардыр. Беләликлә, сијаси-ичтимаи амилләрин күчлү тә"сири илә гыса мүддәт әрзиндә дилимизин сосиал функсијасы кенишләнир вә әдәби дилимизин даһа да инкишаф етмәсинә зәмин јараныр. Әдәби дил исә илк нөвбәдә јазы илә, әлифба илә бағлыдыр.

1 Т.Һачыјев. Азәрбајчан әдәби дили тарихи (II һиссә). Бакы, 1987, сәһ.3.

Әлифба "дилдәки сәсләри, фонетик тәркибини нә гәдәр дүзкүн әкс етдирирсә, дил дә јазыдакы нөгсанларла, әлифбадакы чатышмазлыгларла бағлы мәһдудијјәтләрдән бир о гәдәр азад олар. Бу, һәм дә јазылы әдәби дилин инкишаф сүр"әтинин артмасы, хүсусән онун үмумхалг данышыг дили әсасында зәнкинләшмәси вә тәкмилләшмәси үчүн әлверишли имкан вә шәраит јарадыр."[1]

Бөјүк ән"әнәјә малик олан Азәрбајчан әдәби дили, һәм дә кечмиш јазы мәдәнијјәти, өзүнүн классик әсәрләрилә тарихдә из гојмушдур. Мә"лумдур ки, классик әдәби дилимизин јазылы голу Азәрбајчанда совет истиласына гәдәр әрәб әлифбасы илә инкишаф етмиш, һәјата кечирилмишдир. Јә"ни, узун мүддәт әрәб әлифбасындан истифадә едән халгымыз, совет дөврүндә латын, даһа сонралар Кирил, һазырда исә јенидән латын графикалы әлифбадан истифадә едир. Гејд едәк ки, Азәрбајчан дили үчүн әрәб әлифбасынын гүсурлу олдуғуну көрән мүтәфәккирләримиз XIX әсрдән бу әлифбаја гаршы чыхырдыларса, буну халгын, дилимизин гајғысы наминә едирдиләрсә, Азәрбајчанын советләр тәрәфиндән истиласындан сонра бунлара тамамилә "јад нәфәсләр" дә гошулур. Јә"ни, сијаси мәгсәдләрлә өз ријакар нијјәтләрини һәјата кечирмәк истәјәнләр дә мүхтәлиф бәһанәләрлә әлифбамызын латын графикалы әлифба илә дәјишдирилмәсинә чан атырдылар.

Мараглыдыр ки, әлифба мәсәләсиндә түрк халгларына гаршы сијаси мәгсәдлә латын графикалы әлифбалары тә"рифләјәнләр ејни вәчһлә Кирил әлифбасыны

1 Азәрбајчан әдәби дили тарихи (совет дөврү). III ч., Бакы, 1982, сәһ.5.

тә"рифләјир, латын графикалы әлифбаны писләјир, онун дилимизин сәс системинә ујғунсузлуғундан данышырлар. Мә"лумдур ки, Түрк дилләриндә әлифба вә орфографија мәсәләләрини мүзакирә едән I Түркoложи гурултај һәмин дилләр үчүн ваһид әлифба системи вә буна ујғун олараг ваһид орфографик принсипләрин унификасијасына даир мүәјјән гәрарлар гәбул етмишдир. Сонралар, бу мәсәләләр 1928-1931-чи илләрдә Үмумиттифаг Түрк Әлифба Комитәсинин пленумларында мүзакирә олунмуш, 1932-чи илдән исә латын графикалы үмумтүрк әлифбасы гәбул едилмишди. Буна ујғун олараг 1930-чу илләрдә Азәрбајчан дилинин орфографија нормалары мүәјјәнләшдирилмиш, 100000 сөзлүк орфографија лүғәти һазырланмышдырса да, Кирил әлифбасына кечид бу просеси ләнкитмишдир. Буна көрә дә јенидән Кирил әлифбасына ујғун орфографик нормалар һазырланмасына башланмышдыр. 1948-1958-чи илләрдә Кирил әлифбасы үзәриндәки тәкмилләшдирмәләрдән сонра Азәрбајчан дилинин јени орфографија нормалары һазырланды вә һазырда фәалијјәт көстәрир. Сон 70 иллик әлифба "әмәлијјатлары" нәтичәсиндә индијәдәк дилимизин орфографија нормалары сабитләшмәјиб, унификасија мәсәләләри там һәлл едилмәјиб. Демәли, дилдә орфографик норманын сабитләшмәси һәр шејдән әввәл, әлифба мәсәләсинин гејри-сабитлијиндән асылы олмушдур. Гејд етдијимиз проблем мәсәләләр совет дөврүндә бир сыра алимләримиз тәрәфиндән арашдырылмышдырса да, дөврүн ичтимаи-сијаси вәзијјәти вә һәмчинин архив материалларынын гапалылығы, тәдгигатларын һәртәрәфли, доғру-дүзкүн

апарылмасына мане олмуш, мүәллифләрдән асылы олмајараг тәдгигат мөвзулары биртәрәфли арашдырылмышдыр. Дөврүн ичтимаи-сијаси мәнзәрәсини әкс етдирмәк үчүн дағылмагда олан империјанын сон илләриндә мәркәзи гәзетләрин бириндән ситат кәтирмәклә фикрими ачыгламаг истәјирәм. Гәзет јазыр: "Өлкәмиздә јени тарихи бирлик - ваһид совет халгы јаранмышдыр. Гәрби Авропада дејирләр ки, куја бу, милли хүсусијјәтләри боғмаг хәттинин һәјата кечирилмәсидир... Ичтимаи һәјатын кетдикчә даһа да бејнәлмиләлләшмәси халгларын һәјатында үмуми чизкиләрин хүсуси чәкисини артырыр. Совет халгынын јекдиллији күчләнир. Лакин бу, һеч дә милли хүсусијјәтләрин арадан алдырылмасы дејил, "чохчәһәтлиликдә вәһдәт" демәкдир. Сосиалист һәјат тәрзи милли вә бејнәлмиләл чәһәтин сых чуғлашмасы демәкдир... Ичтимаи һәјатын бејнәлмиләлләшмәси просесиндә бүтүн халгларын мәнәви сәрвәтләри аһәнкдар сурәтдә бирләшир вә бирини зәнкинләшдирир, јени ичтимаи хүсусијјәтләр вә ән"әнәләр мејдана кәлир вә мөһкәмләнир вә с. вә и.[1]

Нүмунәдән көрүндүјү кими, совет идеолокијасынын курултулу дөврләриндә Азәрбајчанда дил гуручулуғу саһәсиндә, хүсусилә әлифба вә имла мәсәләләринин һәллиндә империја тәрәфиндән јеридилән сијаси "аддымлары" бәјәнмәмәк гејри-мүмкүн иди. Бу бахымдан да бәһс олунан дилчилик мәсәләләриндән јазан арашдырычылар һәр дәфә әлифба дәјишикликләрини

---

1 "Коммунист" гәз., 12 ијул, 1985-чи ил; Бу барәдә әлавә мә"лумат алмаг үчүн бах: З.Будагова, М.Маһмудов. Мүасир идеоложи мүбаризә вә дил мәсәләләри // Азәрбајчан дили харичдә. Бакы, 1990, сәһ.5-17.

алгышламыш вә әсәрләриндә буну реаллыг кими гәләмә вермишләр. Һалбуки тарихи кечмишимизлә әлагәләрин гырылмасына "хидмәт едән" бу аддымлар јалныз ХХ әсрин 88-89-чу илләриндән тәнгид олунмаға башлајыр. Гәрибә дә олса империјанын дағылмасындан горхан ССРИ ЕА Дилчилик Институтунун директору проф. В.М.Солнтсев "Рус дили һеч бир вахт ССРИ-дә дөвләт дили олмамышдыр", "Һәр бир совет вәтәндашынын бир ана дили ола биләр" вә с. кими кәламларла ССРИ халгларыны сакитләшдирмәјә чалышыр.

Ејни фикри, мүхтәлиф тәрздә һәмин институтун дикәр әмәкдашлары - М.Ј. Михалченко, А.М. Шахнарович вә А.Н. Баскаков да сөјләјирләр. Лакин, буну да демәкдән чәкинмирләр ки, бәлкә рус дилинә "рәсми дил" вә јахуд "үмумиттифаг дили" статусу верәк. "Ахы бизә бир дилдә данышан орду, елми кадрлар вә с. лазымдыр."[1] Көрүндүјү кими артыг 1989-чу ил олмасына бахмајараг империја өз амбисијаларындан әл чәкмәмишдир. Бунунла әлагәдар Ә.Гулијев јазыр: "Бир тәрәфдән милли дилләр дөвләт дили кими е"лан олунур, дикәр тәрәфдән исә "ССРИ халгларынын дилләри һаггында" Ганунда рус дилинә өлкәнин рәсми дили статусу верилир, јахуд милли рус икидиллилији проблеми ортаја атылыр. Һамыја күн кими ајдындыр ки, даһа кениш һүгуги имканлара вә сосиал базаја малик олан рус дили истәр-истәмәз милли дилләрин, о сырадан Азәрбајчан дилинин функсионал инкишафыны ләнкидәчәкдир. ССРИ-дә милли

1 Бу барәдә бах: "Литературная газета", 19 апреля, 1989, N 6 (5238). Константин Катаян "Реальности двуязичия" мәгаләси.

републикаларын дилләринин (хүсусән белорус, газах, гырғыз вә б.) инкишафынын ачы тәчрүбәси буну көстәрмишдир. Буна көрә дә биздә дә "Азәрбајчан дили һаггында ганун" гәбул олунмалы, дилимизин инкишафына тә"минат верән сосиал шәраит јарадылмалыдыр. Азәрбајчан дилинин ән вачиб проблемләриндән бири әлифба мәсәләсидир.[1]

Көрүндүјү кими дил гуручулуғу проблемләриндән бәһс едән дилчиләрин биринчи вә ән үмдә проблеми әлифба мәсәләси олмушдур. Һәмин вахтларда гәзетләрдә мүхтәлиф әлифба лајиһәләри (А.Гурбанов, Ф.Чәлилов вә б.) чап едилир, мәтбуат сәһифәләриндә гызғын мүбаһисәләр (А.Ахундов, Ә.Әфәндизадә, Ә.Чәфәров, С.Рүстәмханлы, К.Вәлијев вә б.) кедир. Бир сыра алимләр тәләсмәмәји, дикәрләри исә артыг јени әлифбаја кечмәјин вахты чатдығыны јазырдылар. Нәһајәт, јени латын графикалы әлифбаја кечилир. Мәтбуатда кедән икинчи бөјүк мүбаһисә вә мүзакирәләр дилимизин ады әтрафында јараныр. Тарих боју "Түрк дили" адландырдығымыз, лакин ХХ әсрин 30-чу илләриндән сонра "Азәрбајчан дили" адланан дилимизин ады да икинчинин гәләбәси илә баша чатыр. Бундан әввәл вә сонра исә мәтбуат боллуғу әрәфәсиндә јашадығымыз мүстәгиллик дөврү бу вә ја дикәр шәкилдә дилимизин лүғәт тәркибинә, дил нормаларына да нәзәр салыр. Дил гуручулуғунун бу вә ја дикәр мәзијјәтләри һаггында ајры-ајры бөлмәләрдә тәфсилаты илә данышылыр.

1 Азәрбајчан дили мүасир мәрһәләдә // Кәнч дилчиләрин II Республика конфрансынын материаллары. Бакы, 1990, сәһ.4.

АЗӘРБАЈЧАН ӘЛИФБАСЫНЫН ТАРИХИ ВӘ ГРАФИКАСЫНЫН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафында әлифбанын әһәмијјәти ән зәрури проблемләрдәндир. Буна көрә дә әлифба јарадылмасы иши бүтүн халглар үчүн мүһүм дөвләт әһәмијјәти кәсб етмишдир. Түрк дилләри аиләсиндә өзүнәмәхсус јер тутан Азәрбајчан дили дикәр түрк дилләри илә мүштәрәк сурәтдә үмуми мәдәнијјәтә, дилә вә әлифбаја мәнсуб олмушдур. Бу бахымдан, гәдим түркләрин әлифба тарихләринә нәзәр јетирмәк мараглы оларды. Түркијәли алим Мәһәррәм Еркин "Түркләрдә јазы вә әлифбалар" мәгаләсиндә бу хүсусда јазыр ки, "ү гит"әдә тарих бојунча кениш саһәләрә јајылан түркләр мәскунлашдығы јерләрдә бир чох күлтүр мәркәзләри мејдана кәтирмиш, тәмас етдикләри јерләрә көрә мүхтәлиф: Нитеким Көјтүрк, Соғд, Ујғур, Мани, Браһми, Әрәб, Сүрјани, Ермәни, Рум, Латын, Славјан вә с. әлифбалардан истифадә етмишләр. Фәгәт бу әлифбаларын ичиндә дөрдү кениш өлчүдә вә түркләрин үмуми әлифбасы шәклиндә ишләнмишдир. Бунлар - көјтүрк, ујғур, әрәб вә латын әлифбаларыдыр. Бунлара бу күн советләр бирлијиндә түрк чүмһуријјәтләриндә ишләнән славјан әлифбасыны да әлавә едә биләрик."[1] Дејиләнләрә нәзәрән мүштәрәк түрк әдәбијјатынын

---

1 Türk dünyası el kitabı. II cild. Dil-Kültür-sanat. Ankara, 1992, s.259.

јаранмасында халгымызын ролуну азалтмајараг Азәрбајчан дилчилији тарихиндә јаранмыш ән"әнәјә әсасән, көркәмли дилчи-алим М.Ф.Көпрүлүзадә вә Р.Мәһәррәмоваја истинадән[1] Азәрбајчан јазылы әдәби дил дөврүнү XIII әсрдән башлајараг истифадә олунмуш әлифба тарихиндән бәһс етмәклә арашдырмамызы бу дөврдән етибарән јазылы мәнбәләр әсасында гурачағыг. Мә"лумдур ки, әдәби дилин инкишафында әлифбанын әһәмијјәти бөјүкдүр. Ә.Дәмирчизадә дилин фонетик тәркибини тәшкил едән фонемләрин јазыда ифадәси үчүн истифадә олунан график ишарәләрин, јә"ни һәрфләрин мүәјјән сыра үзрә тәртиб олунмуш системини әлифба адландырыр.[2]

Чох чүз"и фәрглә Ә.Әфәндизадә дә бу фикри тәсдигләјир. Әслиндә әлифба һаггында дилчи алимләримиз тәрәфиндән дејиләнләрдә фикир ајрылығы јохдур. Бу сәбәбдән дә биз бурада һәмин мүлаһизәләри садаламырыг. Садәчә олараг, Ә.Әфәндизадә, үмумијјәтлә Әлифба нәјә дејилир суалына там вә долғун чаваб вермәклә бүтүн әлифбалара шамил едилә биләчәк фикир јүрүдүр. Беләликлә, бу хүсусда алим јазыр: "Бу вә ја дикәр дилин јазы системиндә һәмин дилә мәхсус сәсләри, јахуд сәс бирләшмәләрини јазыда ифадә етмәк үчүн гәбул олунмуш һәрфләрин мәчмусуна вә онларын мүәјјән системлә дүзүлүшүнә әлифба дејилир."[3]

Шүбһәсиз, бу гәбул олунмуш һәрфләр мәчмусу әрәб

---

1 Һ.Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы. Бакы, 1962, сәһ.21; Азәрбајчан әдәби дили тарихи (совет дөврү). III ч., Бакы, 1982, сәһ.4.
2 Ә.Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајчан дили. (Фонетика, орфоепија, орфографија). Бакы, 1972, сәһ.257.
3 Ә.Әфәндизадә. Азәрбајчан дили орфографијасынын тә"лиминин елми әсаслары. Докторлуг диссертасијасы. Бакы, 1974, сәһ.56.

Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanası
İnv. № 6886

әлифбасынын мәнимсәнилмәсиндән сонра әлифба адланмышдыр. Чүнки әлифба термин-сөзү әрәб мәншәлидир вә ики мүстәгил *(әлиф* вә *ба)* үнсүрдән, әрәб әлифбасында биринчи вә икинчи һәрфин адындан көтүрүлмүшдүр.

Гејд едим ки, бир сыра халгларда һәрфләр мәчмусу һәмин әлифбалардакы биринчи вә икинчи һәрфин ады илә адландырылыр. Мәсәлән, алфавит, алфа вә бета (вита); азбука аз вә бука һиссәчикләриндән јаранмышдыр.[1]

Бурада бир шеји дә гејд етмәк јеринә дүшәрди ки, дилимиздә әлифба термини икинчи бир анлајышы - савад тә"лиминә аид дәрслик анлајышыны да ифадә едир. (Ә.Әфәндизадә). Азәрбајчан јазылы әдәби дили үзәриндә мүшаһидәләримизә әсасән дејә биләрик ки, Ислам мәдәнијјәтинин Азәрбајчан торпағына сирајәти нәтичәсиндә халгымыз әрәб әлифбасыны гәбул етмишдир. Азәрбајчан халгынын мәдәни инкишафында, елм вә инчәсәнәтимизин букүнкү вүс"әтиндә әрәб әлифбасынын ролу бөјүкдүр.

Мин илдән артыг халгымыза хидмәт едән әрәб әлифбасы дилимизин фонетик тәркибинә там ујғун кәлмәсә дә, 600-700 иллик јашы олан түркдилли (Азәрбајчан - З.Ч.) јазылы әдәбијјатымыз мәһз бу әлифба илә јаранмышдыр. Мараглыдыр ки, һәр дәфә Азәрбајчанда әлифба дәјишиклији заманы елми әсасы олмајан мүддәаларла өзүндән әввәлки әлифбалар тәнгид едилмиш вә һәр дәфә дә халгымыз тәрәфиндән "алгышланмышдыр". Бә"зи һалларда исә әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәси илә бағлы дејилән кәламлар 10-15 ил

---

1 В.И.Кодухов. Введение в языкознание. М., 1979, с.165.

сонра латын графикалы әлифба һаггында да дејилмишдир. Арашдырмамызда, јери кәлдикчә бу типли фикирләр саф-чүрүк едиләчәкдир. Бизим фикримизчә, бу онунла бағлы олмушдур ки, Азәрбајчанда дил гуручулуғу мәсәләләри, хүсусилә дә әлифба вә имла мәсәләләри елми әсаслара дејил, совет идеолокијасына, сијасәтә бағлы олмушдур. Бу бахымдан да һәмин дөврүн мәһсулу олан, мүәјјән идеолокијаја гуллуг едән әсәрләр дөврүн сијаси гурбанлары олмуш вә онлары тәнгид етмәји өзүмүзә мүнасиб билмирик. Садәчә олараг, бә"зи әсәрләрә јазылдығы дөврүн сијаси мәнзәрәсиндән бахмаг лазым кәләчәк.

ӘРӘБ ӘЛИФБАСЫ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН СӘС ТӘРКИБИ

Мә"лумдур ки, әрәб әлифбасы дилимизин сәс тәркибинә ујғун олмамасына бахмајараг әсрләр боју халгымыза хидмәт көстәрмишдир. Азәрбајчанда әрәб әлифбасына гаршы һәрәкат, мүбаризә бу әлифбанын алныз дилимизин фонетик тәркибинә ујғун кәлмәмәси илә бағлыдыр. Доғрудур, XX әсрин II рүбүнүн әввәлләриндә кечмиш иттифаг (ССРИ) рәһбәрләрини бу просесләрин елмилијиндән чох сијасилији марагландырырды. Буна бахмајараг, әрәб әлифбасынын дилимизә јарарсызлығынын елми әсаслары М.Ф.Ахундзадәдән бәри халгымызын мүәјјән груп зијалылары тәрәфиндән артыг сүбута јетирилмишдир. Бурада гејд етмәк јеринә дүшәрди ки, бә"зи алимләр һәтта М.Фүзулинин бу әлифбаја гаршы олдуғу фикрини сөјләјирләр.

Буна сәбәб шаирин -

Гәләм олсун әли ол катиби-бәд тәhририн
Ки, фәсади гәләми сөзүмүзү шур ејләр.
Каh бир hәрф сүгутилә гылур надири-нар,
Каh бир нөгтә гүсурилә көзү кур ејләр.

мәт"ләли ше"ридир. Әввәла гејд едәк ки, ислам дининин бөјүк тәәссүбкеши, Кәрбәлада (Ираг) Имам Һүсејнин ајаглары алтында дәфн олунмасыны вәсијјәт едән бөјүк мүтәффәккир heч бир вахт әрәб әлифбасынын әлејhинә чыха билмәзди. Дикәр тәрәфдән, орта әсрләр дөврүндә әрәб әлифбасына гаршы чыхмаг heч бир мәнтигә сыға билмәз.

Бу бахымдан да Мирзә Казым бәј вә Һ.Мирзәзадә haглы олараг гејд едир ки, XYI әсрин көркәмли сөз устады Мәhәммәд Фүзули сәсләрә сәлигәсиз јанашан савадсыз катибләрдән шикајәтләнмишдир.[1] Ејни фикрә, М.Ф.Көпрүл задә вә Ф.Ағазадәнин шәхси архивиндәнкөтүрүлмүш материалларда да раст кәлмәк олар.[2] Бу кими фактлардан сонра М.Фүзулини әрәб әлифбасынын дүшмәни кими гәләмә вермәк јолверилмәздир. Дикәр тәрәфдән, бу әлифбанын чәтинликләри haггында әрәбләр өзләри дә мүәјјән фикирләр ирәли сүрмүшләр. Мә"лумдур ки, hәр hансы бир дилин сәс тәркибинә ујғун кәлән халглар үчүн бу әлифба әвәзедилмәздир вә бу әлифбанын кениш имканлары

1 Һ.Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы. Бакы, 1962, сәh.3; А.К.Рзаев Мухаммед Мирза Казем Бек. М., 1989, с.112-114..
2 МДӘИА (Мәркәзи Дөвләт Әдәбијјат вә Инчәсәнәт Архиви), 515-чи фонд, I сијаhы, 6-чы иш вә с.

вардыр. Мәhз бу хүсусда Мәhәррәм Еркин јазыр ки, әрәб јазысы бөјүк естетик зөвгә малик бир сәнәт әсәридир. Тәсадүфи дејил ки, бу јазынын сүлүс, нәсиh, рик"ә, та"лик, дивани, чәли дивани, куфи, сијакат вә с. мүхтәлиф нөвләри мөвчуддур.[1] Лакин әрәбләр өзләри дә өз јазы мәдәнијјәтинин тарихини нәбатиләрдән, онлар исә арамиләрдән көтүрмүшләр вә бунун сүбута еhтијачы јохдур.[2]

Гејд етдик ки, әрәб әлифбасы әрәбдилли гәбилә, тајфа вә халглар үчүн дә чәтинлик төрәдирди. Демәли, Исанын доғулмасындан бир әср сонра әрәбләрин гәбул етдикләри әлифба чәтинлијиндән ислаhа мә"руз галыр. Әсасән дә ислам дининдән сонра хејли интишар тапыр. Јајылдығы дөвләтләрин дә hәр бириндә јерли халгын тәләффүз гајдаларына ујғунлашдырылараг мүхтәлиф шәкилләрә дүшүр. Беләликлә, ејни көвдәли, мүхтәлиф чешидли әрәб әлифбалары бүтүн ислам дүнјасына јајылыр.Әрәб әлифбасындакы hәрфләрин көкү, көвдәси олдуғу кими галдығындан ислам әhатәсиндә олан дөвләтләр бири дикәринин јазысыны охуја билирди. Бә"зи hалларда әлифбанын јарандығы јер, шәhәр еләhәмин әлифба хәттинә верилмиш адла, мәсәлән Куфә адландырылырды. Беләликлә, Куфә хәтти ејни адлы шәhәрин өзүндән гәдимдир.[3]

Бу, бир тәрәфдән ајры-ајры халгларын әлифбасындакы

1 Türk dünyasi el kitabi. II c. Dil-kültür-sanat. Ankara, 1992, s.279.
2 МДӘИА. 515-чи фонд, I сијаhы, 6-8-чи иш, сәh.12-27; В.И.Кодухов. Введение в языкознание. М., 1979, с.167.
3 Бу факт архив метериалларындан көтүрүлмүшдүр. Ејни заманда, hәмин материалларда да Шнисерин "Иллюстрация всеобщая история письма" әсәринин 138-139-чу сәhифәләринә истинад едилир.

МҮНДӘРИЧАТ

Азәрбајчанда дил сијасәти..................................3
Азәрбајчан әлифбасынын тарихи вә графикасынын хүсусијјәтләри..........................16
Әрәб әлифбасы вә Азәрбајчан дилинин сәс тәркиби..19
Түрк дүнјасында әрәб әлифбасынын мөвчудлуғу вә ислаһы проблемләри................24
XX әсрин совет ишғалынагәдәрки дөвр (1901-1920)......................................41
XX әсрин совет дөврүндә Азәрбајчанда әлифба мәсәләси...46
Мүстәгиллик дөврүндә әлифба сијасәти...........61
Азәрбајчан әлифбасынын график хүсусијјәтләри...74
Азәрбајчан әдәби дилинин орфографијасы......76
Орфографијамызын тарихинә даир.. 77
Әрәб әлифбасы мәрһәләсиндә орфографија мәсәләләри..................................79
Латын графикалы әлифба мәрһәләсиндә орфографија мәсәләләри (1940-чы илләрәдәк олан мәрһәлә)..................82
Рус графикасы әсасында јаранмыш Азәрбајчан әлифбасы мәрһәләсиндә орфографија мәсәләләри..................................97
Терминолокија мәсәләләри..............................107
Нәтичә..119